

- *Образование и дидактика* •
- *Education: Theory and Practice* •

ЕКОЛОГИЧНОТО ОБРАЗОВАНИЕ В СИСТЕМАТА НА ГРАЖДАНСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Петинка Р. ГАЛЧЕВА, Кольо В. ВАЧКОВ
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Резюме. Засилващите се противоречия между модерното общество и околната среда определят необходимостта от екологично образование. Опазването на околната среда е изключително важна задача за всички членове на гражданското общество, които трябва да са запознати с нейните проблеми и да са готови да работят за разрешаването им.

Keywords: environmental education, sustainable development, citizenship education

Човечеството навлезе в XXI-ви век, без да е намерило решение на голяма част от съществуващите глобални проблеми, поради което все по-често се сблъсква с тях. Екологичната и енергийна кризи, изчерпването на световните природни ресурси, проблемите на здравеопазването и бедността, необходимостта от преориентация в развитието на производството и подобряване на социалните условия, демографските проблеми, борбата с международния тероризъм — целият този непълен списък от въпроси за разрешаване, стоящи пред нашата съвременност, пряко или косвено е свързан с образованието. Именно то може да се превърне в ключов фактор при

решаването им. Колкото повече общественото развитие зависи от знанията на хората, от техния опит, умения, навици, от техните професионални и личностни качества, толкова по-голяма роля играе образованието. Усъвършенстването и модернизацията на националните образователни системи по наше мнение трябва да стане водещо направление в стратегията за устойчиво развитие на съвременните демократични държави, в това число и на България. Осъзнаването на глобалните проблеми е невъзможно без разглеждане в техния контекст проблемите на развитие на собствената страна, а също и на разбирането за своето собствено място и роля в тяхното разрешаване. Именно това е призвано да осъществи гражданското образование.

У нас понятието „гражданско образование“ стана особено популярно след началото на образователната реформа през 1999 г., защото то е с ключова роля в обществото. Един от приоритетите на тази реформа е създаването на условия, организация, нормативно и съдържателно обезпечаване и осъществяване на гражданско образование за младото поколение. То се разглежда като основа за личностното му развитие и подготовка за социална реализация [1].

Гражданското образование е важен елемент на образователните системи в страните на свободния свят. Най-общо то може да се определи като „образование за практикуване на свободата — практика, която окуражава учащите да размишляват кои са те и каква е тяхната роля в обществото; това е възпитание, което позволява на учащите да правят избор и да усещат, че всички имат правото на представителност в обществото“ [2]. Едно от най-пълните и точни определения в българските източници, по наше мнение, дава Румен Вълчев. Според него, „гражданското образование е личностно развитие и подготовка на младите хора за социален диалог и сътрудничество на основа зачитане човешките права и законите“ [3]. С това определение се очертават и двете основни области, към които трябва да бъдат насочени усилията за постигане целите на гражданското образование: общуване и сътрудничество за създаване на социални умения и нагласи в различните сфери на живот.

Гражданското образование е един от най-важните компоненти в системата на общото образование, обединяващо в себе си обучаваща и възпитателна функция. Засиленият интерес към него у нас е обусловен от измененията в обществения живот, които се наблюдават в последните години — трансформират се обществените отношения, преосмисля се системата от ценности и приоритети. Постепенно и много трудно нашата страна осъществява преход към формиране на демократично гражданско общество. Успехът в този преход зависи не само от развитието на иконо-

миката, от усъвършенстване на законодателството и модернизацията на правовите отношения, но и от готовността на личността да живее в нови природни, икономически и социално-политически условия. В преходния период липсата на морални ценности, на социални умения и навици, станала сериозна пречка за пълноценен живот в зараждащото се гражданско общество. Обучението на подрастващите в този период протича в условия, когато в страната още не са формирани демократичните ценности, обезпечаващи стабилно развитие и усвояване нормите и правилата на обществения живот. Ценностният конфликт между поколенията нерядко се засилва и от конфликта между идеологиите. В общественото съзнание още преобладават стереотипи от миналото, много често се прилагат криворазбрани демократични принципи. И след двадесет години на преход се наблюдават някои негативни тенденции — недоверие между членовете на обществото, липса на желание у тях за решаване на проблемите по разумен, справедлив и демократичен начин, разпространява се моралният релативизъм, враждебността и затварянето в себе си. А практиката на развитите граждански общества предполага взаимодействие и сътрудничество, откритост в отношенията, отстояване на собствените права, но зачитане правата и на другите. За решаването на посочените проблеми не може да се разчита нито само на семейството, нито само на църквата, нито на старите училищни модели, нито на зараждащото се гражданско общество. С общи усилия трябва да се потърси един цялостен подход към проблемите на гражданското образование за намиране на ефективни форми на обучение, с цел социализация на личността.

Преходът към новото общество и присъединяването ни към развитите страни поставиха много остро въпроса за търсене на нови, качествено различни пътища за приобщаване на младите хора, за формиране у тях на нов тип мислене. Формирането на такова мислене изисква нова организация на учебния процес, излизане извън традиционната проблематика на учебното съдържание, осъществяване на силни междудисциплинарни взаимодействия, търсене на съвременни методи и подходи при реализиране на новото учебно съдържание. Гражданското образование не може да се реализира само от една отделна учебна дисциплина. То е цялостна система, която обхваща всички сфери на дейност в различните степени на училищата. В рамките на националната образователна система въпросът за гражданското образование на учениците би трябвало да бъде поставен комплексно. За целта е необходимо учебните програми да са разработени така, че елементите на гражданското образование хармонично да се включват в конкретното учебно съдържание на различните учебни дисциплини и да позволяват във всеки учебен час да се формира гражданско поведение. Пример-

ни програми в тази насока предлага Р. Вълчев, като уточнява, че училището и учителят избират кои програми да използват в работата си. Например:

„— програми за личностно развитие, за себепознаване, както и за развитие на уменията за общуване и диалог с другите;

— програми за изграждане на хармонични отношения с природната среда — екологично образование и възпитание; програми в духа на устойчивото развитие на обществото;

— програми за здравно образование и здравна култура, като стъпка към развитие на отговорно гражданско поведение;

— програми за изграждане на човешки взаимоотношения — програми за межкултурно възпитание, програми за обучение по човешките права и познаване на законите, за решаване на конфликтни ситуации;

— програми за семейни отношения — планиране и подготовка за семеен живот, сексуално възпитание;

— програми за обучение в дух на разбирателство и мир между народите — глобално образование, образование за мир“ [3].

От цитираните по-горе програми става ясно, че екологичното образование е неотменима съставна част на гражданското образование. Една от причините затова е задълбочаващото се противоречие между съвременното общество и природата, резултат от което е влошената екологична ситуация. Друга, не по-малко важна причина, е необходимостта всеки гражданин на демократичното общество да притежава знания за заобикалящата го природна среда и готовност да работи за опазването и възпроизводството ѝ, защото *„Екологичното образование е ни повече, ни по-малко гражданско образование“*. Развитието на лична привързаност и социална отговорност към своята страна, съчетани с холистичен подход по отношение на природата, е тясно свързано с вярата на човека в институциите и в собствените му възможности. Гражданственост означава също политическа отговорност; готовност за участие в процеса на изменение на съобществата и заобикалящия свят; възможност да се оцени, усвои и, ако това е необходимо, да се оспори общественият опит, а също така желание да се служи на интересите на другите [4].

Изграждането на гражданско общество е невъзможно без достоверна, открита информация, в това число екологична, без свободен и своевременно достъп до нея. Социалната практика показва, че екологичната неосведоменост е една от основните предпоставки за нарушаване на екологичното равновесие. Съвременната глобална екологическа ситуация налага промяна на отношението на човека към природата, както в чисто теоретически, така и в практически аспект. Несъобразяването на обществената практика със законите на екологичното равновесие поражда екологична криза,

която може да прерасне в екологична катастрофа. Опазването на околната среда е извънредно важна задача за всички членове на гражданското общество, които трябва да бъдат запознати с нейните проблеми. Очевидно е, че без получаването на комплексни екологични знания няма да бъде възможно да се задоволят нарастващите потребности на човечеството и едновременно с това да се запазят условията за съществуване на бъдещите поколения. Съвременните млади хора, от които се очаква постигането на хармонични отношения с природата, не могат да се ориентират сами в сложната система „човек — общество — природа“ и тяхната дезориентация води до безразличие. Немислимо е да се допуска, че правилното отношение към околната среда ще се развива спонтанно и във вярна посока, ако с тази задача не се заеме училището. На всички подрастващи трябва да се даде подходящо екологично образование и възпитание.

Образованието е дейност, насочена към съхранение и развитие на човешките качества на основата на натрупания житейски опит. Екологичното образование е част от общото образование. То може да се разглежда като "целенасочено организиран педагогически процес на обучение и възпитание" и в същото време и като резултат от такъв процес [5]. В много страни екологичното образование се разглежда като особено направление в общото образование, призвано да бъде решаващ фактор при изграждане на еколого-информационно общество, в което висша ценност ще бъдат животът на човека на Земята, интересите и потребностите както на настоящите, така и на бъдещите поколения. Екологичното образование трябва да създаде условия различните категории население, обучаващи се във формалните и неформални сектори, да придобият екологична грамотност, навици и ценностни ориентации, знания за правовите и етически норми на поведение. Наред с това то трябва да съдейства за възпитаване у съвременния гражданин на екологична отговорност, с оглед рационалното използване на природните ресурси и осигуряване на пълноценно и устойчиво развитие на света, като цяло, и на отделните държави — в частност. На училището се пада огромната отговорност за полагане на нравствените основи на взаимодействието между обществото, личността и природата, и за формиране на новото мислене.

Ето защо **основната цел** на екологичното образование в училище е формирането на екологична култура, екологично съзнание и екологично поведение у всички ученици, готовност и способност за опазване на чистотата и равновесието в природата [5]. За достигане на тази цел акцентът в процеса на обучение трябва да се постави върху:

- усвояване на знания, необходими за разбиране на процесите, протичащи в системата „човек — общество — природа“;

- формиране на ценностна ориентация у обучаваните за рационално използване на природните ресурси, запазване и възпроизводство на околната среда;

- възпитаване на отговорно отношение към природата и изграждане на активна гражданска позиция, основана на чувство за съпричастност при решаване на социално-екологичните проблеми;

- формиране на умения за анализиране на екологичните проблеми, за откриване на причините и основанията за различни явления и процеси в заобикалящия ни свят и оценяване на социалните резултати от природозащитната дейност;

- създаване възможности на обучаваните да направят положителни промени в начина си на живот по отношение на околната среда и да развият чувството за лична отговорност;

- формиране на способности самостоятелно или в сътрудничество те да вземат и реализират екологично значими решения;

- развитие на социалните мотиви, като важен фактор, определящ отношението и поведението на личността към природата;

- формиране на цялостно позитивно отношение към околната среда у всички членове на гражданското общество.

„По-нататъшна цел на екологичното образование е ясно да покаже икономическата, политическа и екологическа взаимозависимост на съвременния свят, в който приеманите решения и действия на отделните страни могат да доведат до глобални последствия. В това отношение екологичното образование трябва да съдейства за развитие на чувство за отговорност и солидарност между страните и регионите, като основа за бъдещ международен ред, който би гарантирал опазване и подобряване на околната среда.“¹⁾

Екологичното образование в училище се базира на принципите за екологизация на целия учебно-възпитателен процес, който изисква включване на екологични знания във всички форми на обучение; за хуманизация на училищната среда, която предполага изменение на екологичните ценности и субективната роля на учащия се в процеса на обучение; за цялостност и непрекъснатост, насочени към формиране на екологична отговорност и граждански качества, необходими в новите социални условия.

Екологичното образование е непрекъснато, системно и последователно. Започва от най-ранна детска възраст в семейството, детската градина, в училището, продължава през целия живот на човека и се предава на следващите поколения като непрекъснато актуализираща се традиция. Екологичното образование е интердисциплинарно, защото се включва като съставна част на обучението по всички учебни предмети. То е комплексно,

тъй като разглежда екологичните проблеми в различни аспекти: социални, икономически, правни, естественонаучни, технически и др. Екологичното образование е и интегрално, поради това че разкрива единството, взаимната връзка и зависимостите в цялостната система „човек — общество — природа“ [6].

Научнообоснованото екологично образование дава възможност на обществото по-добре да разбере зависимостта си от природата. Това е необходимо, за да могат хората по-успешно да ръководят своя начин на живот у дома, в училище, на работното място и т.н. в хармония с екологичните закономерности. Особено важно е у тях да се формира уважение и отговорност към жизнената среда и нейното разумно управление. В такъв случай екологичното образование ще може адекватно да отговори на новите предизвикателства, които стоят пред гражданското общество.

От всичко казано дотук става ясно, че екологичното образование е сложен и динамичен процес. Ето защо и концепцията за екологичното образование се развива и усъвършенства непрекъснато. Основната тенденция в развитието на екологичното образование е преориентирането му към образование за екологично устойчиво развитие. Създава се възможност да се формира нова стратегия, нов подход, ново мислене за решаване на екологичните проблеми. Както в цялото общество, така и в екологичното образование, концепцията за устойчиво развитие е обединяващ център, който предлага перспективи за решение на разглежданите екологични проблеми. Устойчивото развитие изисква да се подобри животът на човечеството в рамките на възможностите на екосистемите да поддържат определен брой индивиди и определена икономика, без да нарушават процесите в тях. Екологично устойчива е тази икономика, която се развива, без да нарушава и да изчерпва ресурсната основа. Тя може да съществува и да се развива, само ако се усъвършенства непрекъснато по отношение на знания, техническа ефективност и по отношение на мъдрост и отговорност към бъдещото развитие на обществото [7].

Основните аспекти на устойчивото развитие са предмет както на формалното, така и на неформалното образование. Необходимо е много добре да се прецизират възможностите на отделните учебни предмети за формиране на екологични ценности и поведение в съответствие с принципите на устойчивото развитие. За съжаление все още се наблюдава липса на съгласуваност между поставените цели и планираните резултати в тази посока и педагогическите подходи за тяхното постигане. Несъответствието на съдържанието, формите и методите на училищното екологично образование и принципите на организация на педагогическата дейност в училище с обществените потребности на променения социум става очевидно. Изостре-

ните противоречия между съвременното общество и природната среда обуславят необходимостта от преобразуване на всички системи за екологично образование, изпълняващи определена роля при формиране на екологично съзнание у гражданите и преди всичко у младите хора. За разрешаването на глобалните и локални екологични проблеми се изискват значителни икономически и социални усилия, което поставя нови възпитателни задачи пред училището, а именно:

- обучаваните да осъзнаят, че хората, околната среда и икономиката са тясно свързани помежду си и че трябва да има съгласуваност при вземане на решения;

- да разберат, че материалните ресурси на планетата са ограничени и не само бизнеса и промишлеността, а и всеки гражданин е отговорен за рационалното им използване;

- да се научат да преценяват значимостта на собствените си потребности и потребностите на бъдещите поколения и в зависимост от това да поемат индивидуална отговорност при вземане на решения, касаещи общото бъдеще;

- да осмислят идеята, че развитието може да бъде устойчиво само ако води до подобряване живота на всеки, т.е., ако има равноправие и социална справедливост за всички хора на планетата;

- да осъзнаят, че проблемите на природната среда не могат да бъдат решавани чрез търсене на подходи от изключително технически характер. Необходима е цялостна промяна в отношението към природната среда.

Особено важно е да се намерят ефективни модели и технологии за реализиране на екологичното образование в съвременното българско училище, за да се адаптира то към изменените природни и социални условия и да съдейства за осъществяване задачите на гражданското образование. Възможни пътища за това ние виждаме в:

- установяване на връзки и постоянен обмен на информация между образователните институции и различни обществени организации, работещи в сферата на екологичното образование, както в страната, така и извън нея;

- създаване на база данни на работещите в сферата на екологичното образование;

- разработка, апробиране и разпространение на програми, проекти и методики в областта на екологичното образование;

- издаване на съвременна методическа литература в помощ на екологичното образование;

- провеждане на екологични семинари, тренинги и кръгли маси за ученици, студенти и преподаватели;

- разработване на учебни екологични проекти с цел включване на широк кръг ученици и студенти в активна природозащитна дейност и привличане вниманието на обществеността към екологичните проблеми;
- създаване в мрежата на Интернет сайтове по екологично образование и др.

За целта екологичното образование трябва да разшири своите граници, осъществявайки прехода от по-тесната природозащитна дейност към по-широката — социално-екологическа, включвайки в проблематиката си въпроси от юридически, икономически, нравствен и патриотичен характер. То трябва да стане решаващ фактор за преодоляване на социално-екологичната криза. Затова е необходима тясна връзка между екологичното образование и възпитанието на човека и гражданина, носител на висока култура, на духовните ценности и традиции на своя народ. Такива са изискванията и на концепцията за устойчиво развитие. В бъдещото общество от устойчив тип екологичното образование трябва да стане основополагащ фактор за достигане на балансирано развитие.

Ето защо „въвеждането на гражданското образование в българското училище не търпи отлагане, но за това е нужен сериозен професионален подход, освободен от популизъм, кухи политически клишета и случайни заемки от чужди образователни системи. Гражданското образование е ефективен инструмент за изграждане на гражданското общество. Това лекарство обаче действа бавно и предполага продължителна употреба“ [8].

БЕЛЕЖКИ

1. Декларация на междуправителствената конференция по въпросите на екологичната образование, Тбилиси, 1977.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Burns, R.J.** Education and Social Change: A Proactive or Reactive Role? Int.-Rev. Educ. 48, 21-45 (2002).
2. **Heath, P.** Education as Citizenship: Approaching a New Social Space. Higher Education Research & Development 19, 43-57 (2000).
3. **Вълчев, Р.** Проблеми и измерения на гражданското образование в българското училище. Отворено образование, № 4, 1993.
4. **O'Riordan, T.** Environmentalism. Pion Ltd, London, 1976.
5. **Костова, З.** Концептуализация на екологичното образование. Фабер, София, 2003.
6. **Вачков, К., П. Галчева.** За екологизацията на обучението по химия в СОУ. Антос, Шумен, 2004.

7. **Костова, З.** Предизвикателствата към екологичното образование след Рио де Жанейро. Педагогика, № 9, 1996.

8. **Toshev, B.V.** Before It Is Too Late. 6. The Citizenship Education in America and Europe: Lessons for Bulgaria. Strategies for Policy in Science and Education 13, 226-232 (2005).

ENVIRONMENTAL EDUCATION AS A CITIZENSHIP EDUCATION

Abstract. The intensifying contradictions between the modern society and the Nature determine the need of environmental education as a part of the citizenship education. Both are moral imperatives and the young people must be specially educated in this direction in order to feel their own responsibility to preserve the Nature for themselves and for the future generations as well. The optimal conditions and tools for such a combination are listed and commented.

✉ **Dr. P. Galcheva,**
Dr. K. Vachkov,
Department of Chemistry,
University of Shumen,
9700 Shumen, BULGARIA
E-Mail: pgalcheva@abv.bg
E-Mail: vachkov@shu-bg.net